

KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS

A terv tudója

(Antal László „*Rendszerünk*”-jét olvasom)

A „Részvétem” topicindítóra *bad boys* így felel: „*Undorítóak vagytok az erőszakosságokkal, dolgozzatok inkább! Vagy tűnjetek el Ibizára!*” Hm. Név (és ironia) nélkül érkezik a válasz: „*Csá! Ha részt akarsz venni 1 millió forint és egy ibizai út sorsolásában, itt a lehetőség. Küldd el a VFT 14740 üzenetet a 06 90 619 919 telefonszámra, és automatikusan bekerülsz az első 100 közé.*” Majd valaki a tisztelők sorából: „*Remélem, sokan vannak még, és a jövőben is lesznek ilyen reálishan, kreatívan gondolkodó emberek. Nyugodjon békében.*” Ráerősít egy szomorú bennfentes: „*Még az ő mája se bírt el mindent. Ahogy Cseh Tamás írta: »Az új mechanizmus kulcsembere voltam, és most itt végzem egy presszóban holtan, s a pohárban minden érdemjelem...« Pedig tehetséges ember volt. Nyugodjék békében.*” A sort ellenséges hang zárja: „*Elvitte a devla. Jó nagy káoszt csináltak. Hányan vannak még?!*”

Internetes portál bejegyzéseit böngésem, Antal László halálhírére reagálnak az olvasók. Nem hinném, hogy zavarnák e sorok. Az erőszakosság, az ingyeneledés és a káoszteremtés sunyi vádpontjait jól ismerte még a pártállami időkből, később pedig azt is megszokhatta, hogy mellőzik, sőt, mint „neoliberális károkozót”, jó néhányan legszívesebben melegebb éghajlatra küldenék. Széttárná a kezét, furesán megfeszülő ujjakkal, álmosan alulról fölfelé pillantana (mindig kialvatlannak láttam), és zavartan, csöppet szomorúan elmosolyodna. Ha meggondolom, a barátok meleg hangú visszaemlékezéseit¹ lapozgatva sem érné különösebb meglepetés: tudnia kellett, hogy szeretik, féltik (leginkább saját magától), katedra nélküli tanárúknak tartják, néhányan harcostársúknak is, éles eszű, sziporkázó, nagy tudású embernek. De tudósnak többnyire nem.

Bevallom, én sem hittem annak. Lehorgonyoztam egy előítéletnél. Szégyellem, de meg kellett halnia, szörnyen korán, hogy kezdjen megváltozni a véleményem. Előítéletemet egészen az elmúlt hetekig utóítéletnek véltem, hiszen számtalan tanulmányát, interjúját olvastam, előadását, vitahozzászólását hallgattam, beszélgettünk is néhányszor, bár nem voltam bizalmasa. Tekervényesen is tiszta érveit, ötletkavalkádjait kedveltem, ám rendetlennek, mi több, redundánsnak éreztem tudományos beszédmódját. Sejtettem, hogy többnyire igaza van, becsültem hihetetlen munkabíráásáért, annál inkább zavart, hogy miért hányja gyakran a tényeket számolatlanul egymásra, és miért nem bizonyítja állításait, legalább néha, pedánsan. Miért tette volna? – így is hittünk neki. Dacára annak, hogy minden héten megjósolta a magyar gazdaság hanyatlását, alkalmasint a teljes összeomlást. Performanszaival egyszerűen elvárásolta közönségét.

1 L. BOKROS LAJOS: A reformer értelmiség szellemi atyja; CSILLAG ISTVÁN: Az antihős ránk hagyta kardját; LENGYEL LÁSZLÓ: A reformköztársaság bujdosó elnökének halála; VÁRHEGYI ÉVA: Hitek és kételyek között <http://www.penzugyutato.hu/hu/node/414>

Nem én voltam az egyetlen, aki a nyolcvanas években a radikalizálódó reformközgazdász ideáltípusát látta benne, a politika és a tudomány között ingázót, aki egyszerre tudott kormánytanácsadó, sőt -tisztviselő és ellenzéki lenni anélkül, hogy súlyos tudathasadásban szenvedett volna.² Tartottam tőle, hogy idővel nem lát majd ki az általa szállított hírekből, elvakítják saját megérzései, és elméleti építményei összeroppannak a hangyaszorgalommal gyűjtögetett *anecdotal evidence* súlya alatt. Amikor a kulisszák mögül kiszólva arról számol be, mit mondott legutóbb *Havasi* elvtárs a KB-ülésem, maga is lesüllyed felvigyázói szellemi színvonalára, s előbb-utóbb egy keresleti görbe is a harctéri tudósítás nyelvén szólal meg a tolmácsolásában. Laci (hagyjuk a Lászlót, senki se hívta így) nem szerette, amikor ilyeneket mondtam neki, írtam róla. Én meg észrevettem, hogy egy idő után inkább csak hallgatom őt, kitartó élvezettel, de már alig olvasom műveit. Bele-belepillantottam abba, amit írt, de tudni véltem, mi lesz a slusszpoén, így hamar letettem az „anyagot”. Szándékosan használom a szót, mert cikkei, tanulmányai gyakran hordozták magukon a hivatali előterjesztések stílusjegyeit. Nem hittem, hogy okos mondatai bölcs gondolatmenetekké állnak, állhatnak össze a papíron.

Polcon porosodva

Mostoha sors várt ezért *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján* (továbbiakban: *Rendszerünk*) című könyvére is az íróasztalomon. „Szabályozóalku”, „restriktív spirál”, stb. – tudjuk már jól, elmondta százszor, megírta cikkeiben, most rágjam át magam 360 oldalon? Valaki biztosan szekálta, hogy adja már be a kandidátusját; összerakta néhány tanulmányát, előszó az elejére, némi összekötő szöveg, kis politikai pikantéria (*Pulai Miklós* fél-elegánsan elhatárolódva védi meg a bevezetőben), ismerjük az illetet, átlapoztam a kötetet, itt-ott lecövekeltem a szövegben, majd elolvasom később, ha nagyon kell.

Hát most kellett. Huszonhárom esztendővel a könyv megjelenése után. Ha nem is furdalt, de piszkált a lelkiismeret. Ez volt ugyanis Laci fő műve a létező szocializmusról, legalábbis szándéka szerint. Az asztalról már rég a polcra száműztem a csúnyácska, piszkoszöld-sárgásbarna KJK-terméket, ott porosodott a reformközgazdaságtan számos művelőjének hasonló kinézetű kiadványai mellett. Amikor Lacit idéztem, inkább a *Fejlődés – kitérővel* vagy a *Fordulat és reformot* forgattam, ha szemléltetni próbáltam a magyar reformgondolat ívét a nyolcvanas években. Félve nyúltam a *Rendszerünkhöz*, a látszat ellenére nem kenyerem elhunyt kollégáim leckéztetése. A szerencsés utókor elviselhetetlen könnyűségével persze.

Máris rácáfok magamra. Rémes cím, teli reformeri centizgetéssel: búbánatos, hosszú, ott virít benne az álkollektív „ünk” meg a kádári „út-ján”. És mit keres az az „és” a közepén? Talán a pénzügy nem a gazdaságirányítás része? Vagy csak még nem az? Ámde tegyük túl magunk ma már nevetséges főbiáinkon, és vessük fel az eszmetörténet-írás obligát kérdését: maradandó-e az alkotás? Ha tárgya nem is, a mű vajon túlélte-e az elmúlt negyedszázadot?

Amennyiben egy mai diákomnak adnám fel a könyvet (nem merem), hevesen tiltakozna. Ha mégis belenézne, félek, unalmas hősköltevénynek érezné, amely egy ósrégi operetháború mindennapjairól tudósít, avittas nyelven. Mi az, hogy „indirekt irányítás” –

2 L. Kovács J. M.: A reformalku sűrűjében. Vita a reformreformjáról, *Valóság*, 1984/3.

kérdézné – és a „decentralizált” hogyhogy nem „indirekt”? Miért akkora durranás a „szabályozólebontás” fogalma? Hogyan lehet ilyen piszlicsáré, nyilvánvalóan politikai töltetű terminológiai kérdésekről több száz oldalon terjengeni? Jó, jó, az állami szabályozás a fő téma, de sehol egy képlet, sehol egy modell, pedig egyfolytában alkuról értekezik a szerző. Hol marad a szereplők pontos körülhatárolása, a stratégiák osztályozása, a nyereségek-veszteségek becslése, a lehetséges koalíciók értékelése? A számtalan jegyzet azt mutatja, hogy Antal rengeteget olvas (magyarul), játékelméleti művet azonban egyetlen rövid cikken kívül hiába kerestem az általa idézett források között. OK, ne legyünk maximalisták – enyhülne meg egy pillanatra –, az „őskorban” nem volt még kötelező ez a módszer az ökonómiában. Ez esetben azonban miért nem hivatkozik a szerző az állami szabályozás elméletének máig ható nagyjaira, például *George Stiglerre*? Csak nem akkor fedezte fel magának a chicagói Nobel-díjast, amikor annak pár évre rá magyar nyelvű kötete is megjelent? *Public choice* is volt már akkoriban: vagy nem arra célozgat Antal unos-untalan, hogy a politika is hasznot maximalizál? Ez a *Rendszerünk* legalább olyan reménytelen ügy, mint amiről szól. A nyolcvanas évek magyar gazdaságtörténetét egyszer majd feltárni kívánó krónikás számára talán kincsesbánya lesz, nekem itt és most legfeljebb egy kihűlt meddőhányó – fejezné be indígnáltan a ma huszonéves közgazdászhallgató.

Meggyőzni nem fogom tudni az ellenkezőjéről, még akkor sem, ha önmagam, ki akkortájt hasonló (bár jóval szelídebb) fenntartásokkal éltem, sikerülne is. Engem az anno nyugatinak hívott közgazdaságtan ignorálása mellett legalább annyira bosszantott, hogy milyen békés, helyenként illedelmes Laci hangja a könyvben. Persze tudtam, hogy mindig is túl szerény volt ahhoz, hogy ádáz legyen, mindazonáltal több merész megállapítást, vagy legalább célzást vártam volna tőle. A kézirat leadásakor 1984/85-öt írtunk, *Orwell* csengett a fülünkben, az MSZMP épp megint rálépett a fékre, a majdani gorbacsovcsinából még *Gorbacsov* is alig látszott, merő frusztráció volt minden és szürkesség. Utánanézhethnék, mi történt a kandidátusi vitán, kik húzattak ki az utolsó pillanatban még egy-egy keményebb megfogalmazást a könyvből, s annak is, mely pontokon gyakorolt eleve öncenzúrát a – párttag, kutatóként is miniszteriumi alkalmazott – szerző.³ Fontosabb, hogy ami megmaradt, annak jó része, ma legalábbis így gondolom, eredeti, pontosan érvelő tudományos munka, helyesebben: jóval eredetibb és jóval pontosabb, mint akkor véltem.

3 Azért egy kicsit utánanézttem. Közvetlen munkatársaival, barátaival, feleségével beszélve, kikerekedett a kandidátusi disszertáció keserves előtörténete. Eszerint Laci már a *Fejlődés-kitérővel* is próbálkozott, de annak munkahelyi vitáján mások mellett *Kornai János* véleménye („okos, informatív, de nem tudományos mű, dolgozzon még rajta”) alaposan kedvét szegte. Egyszersmind fel is tüzelte. Noha amikor a *Rendszerünket* írja, helyenként teljes bekezdéseket vesz át a sikertelen dolgozatból, korábbi tételeinek részletes szemléltetését sem hanyagolja el, óriási jegyzetapparátust mozgat, és ami a legfontosabb, teljesen új fejezetekkel lepi meg az olvasót. A vak is láthatja: biztosra akar menni. Valószínűleg úgy érzi, annyi munkája fekszik az új disszertációban, hogy nincs értelme azt néhány vakmerő mondatért feláldoznia. A régi ugyanis – Lengyel László kifejezésével – hivatali szamizdat maradt (majd 1999-ben adja ki a Pénzügykutató). Számos elutasított cikke után még abba is belement, hogy a könyv címében az eredeti „reform után”-ból „reform útján”-t faragjon a kiadó. A könyvhöz ragaszkodik, a disszertációhoz kevésbé: úgy kell rábeszélni, hogy tegye ki magát egy esetleges újabb kandidátusi tortúrának. A tudományos fokozatot így is már csak fiatalabb pályatársaival, tanítványaival egy időben nyerhette el 1986-ban. Könyve addigra már második kiadásában terjed. Csak azt nem értem, ha tényleg ennyire óvatos lett volna Laci, miért ment el Monorra 1985-ben. (Vö. LENGYEL LÁSZLÓ: Egy fájdalmas arc. In: ANTAL LÁSZLÓ: *Fejlődés – kitérővel*. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években, Budapest, 1999.)

Vissza a kályhához

1985-ben beértem azzal, hogy idegenkedjem és távolságot tartsak. Mitől is? Íme néhány példa! A „párt” szó után hiába nyomozunk a könyvben, alig fordul elő, fedőfogalma az irányító apparátus vagy a társadalmi szerv. PB, KB, ezek frakciói, sőt kormány nevezetű gazdasági szereplők sem „méltók” az említésre, ugyanez áll a szovjet uralom, a militarizálás és más hasonló rendszerkategóriákra. „*A politika túlterjed*” (32. o.) – azt hiszem, ez a legvadabb kifejezés, amelyet a szerző használni óhajt. Ábrázolásában vállalatok, ritkábban nagyvállalatok egyezkednek állami irányítóikkal (ágazatiakkal és funkcionálisokkal), igaz, nagy néha feltűnnek területi szervek, esetleg szakszervezetek is a képen. A terv és a szabályozók örvén folyó alkudozás tárgya az erőforrások elosztása. Hogy milyen alapon? A „tulajdon” kifejezés mintha hiányozna a szerző szótárából, a szereplőknek legalábbis – úgy tetszik – nincs ilyenjük. Megbízó és ügynöke tárgyalnak egymással, bár ezek a szavak sem bukkannak fel az elemzésben. Jogi terminusok még kevésbé.⁴ Hatalom helyett Laci finoman függőségről beszél. Nem tudjuk, vajon kooperálnak-e a fölé- és alárendelt intézmények, és azt sem, hogy az alku előtti és utáni állapotok miként viszonyulnak egymáshoz. Ki nyert tegnap, és ki nyer ma? No és mit? Homály.

Kicsit sértődött is voltam, bizonyára. A hazai „esettanulmányos” irodalom, amelyhez közel éreztem magam, a nyolcvanas évek elejére már pedzegetett néhány fogalmat a fentiek közül, Laci bőséggel hivatkozik e tanulmányokra, valahogy azok mégis tompán szólnak a szájából. *Bauer Tamás* és *Tardos Márton* például már nem így formálta a szavakat ekkor, *Kornai János* sem, másként nem, de ezidőtájt lassan ő is elindítja saját „intézményi fordulatát”. Mintha Laci tartott volna saját fogalmi apparátusa felhígulásától (illetve attól, hogy írásai politikailag sebezhetőbbé váljanak), s csak azt hallotta ki az esettanulmányokból, amit nagyon akart. Nem sorolom itt fel a több tucatnyi szerzőt – pusztán legtekintélyesebbjüket, *Laki Mihályt* említtem –, akiknek műveiben nemcsak a gazdaságot kézivezérlő pártvezetők és nagyhatalmú szovjet tárgyalópartnerek tűnnek fel teljes életnagyságukban, kritikai megvilágításban, hanem a legváltozatosabb hatalmi koalíciók és alkustratégiák is a gazdaság számos szegletében: kis- és nagyvállalatnál, iparban és kereskedelemben, városban és falun, minisztériumban és pártközpontban. Hús-vér történetek formális hierarchiakról és azok informális megkerüléséről, mely történeteket megfejtendő, nemegyszer épp Lacihoz fordultunk tanácsért.⁵

De beszéljünk most mi is egy kicsit antallacisan, a kor átlagnyelvén. A tervlebontásból szabályozólebontás lett, a központi terv és az önszabályozó piac egyenrangú kapcsolata illúzióknak bizonyult, a közvetlen-központosított modellből nem a decentralizáltba léptünk át, hanem mindössze a közvetlen központosítottba, a vállalatok hierarchikus függése mit sem változott, a naturálist csak részben váltotta fel a pénzügyi szabályozás – íme, a *Rendszerünk* fő tételei (csaknem szó szerint idézek), majd az elmaradhatatlan baljóslat: ha mindez így marad, itt a vég, a restrikcio örvénye elkapja az országot, süllyedünk, süllyedünk, a fenéig meg sem állunk. Vissza hát 1968-hoz, hangolódjunk rá ismét a hőskor merészebb reformprogramjaira!

4 Miközben, ha éppenséggel nem a kormány tulajdonreform-bizottságában dolgozik *Tardos Mártonnal* együtt, akkor *Sárközy Tamással* ír előterjesztést a gazdaságirányítás szervezeti reformjáról.

5 Lásd például a *TARDOS MÁRTON* szerkesztette *Vállalati magatartás – vállalati környezet* című kötet (Budapest, 1980) tanulmányait.

Annak idején fel sem tűnt, hogy Lacit valójában nem is az „új mechanizmus” érdekli ebben a könyvben. Pedig már a legelején jelzi ezt, midőn saját kudarcáról vall: „Eddig egyértelmű volt, hogy mit keresek. Azt a racionális ár- és pénzügyi szabályozó rendszert, amely nem teszi elkerülhetetlenné a szabályozást végül is szétziláló beavatkozások (...) elterjedését, vagyis a központi beavatkozások nélkül működőképes rendszert. Úgy képzeltem, hogy egy erre vonatkozó javaslattal zárom le az elemzést. Most azonban elbizonytalanodtam, kénytelen voltam eredeti határozott elképzelésemet feladni.” (20. o.) Vissza kell menni a „kályhához” – jelöli ki az irányt –, a tervgazdaság mint olyan és a tervutasításos rendszer mint ilyen újragondolása nélkül ugyanis bajosan érthető, miért nem akar a gazdaság piacodni vagy miért csak ímmel-ámmal, felemás, bármikor jórészt visszacsinálható módon.⁶

Egy reformer, aki lemond arról, hogy frappáns reformprogrammal koronázza meg elemzését? Biztató kezdet. A folytatás sem akármilyen. Jóllehet *Misest* és *Hayeket* nem idézi (pedig *Bence*, *Kis* és *Márkus* kézíratos *Überhauptját*⁷ olvasnia kellett), *Arrow* „lehetetlenségi tételét” pedig újra feltalálja (1979-ben jelent meg magyarul), kerek-perec kijelent valamit, amit akkoriban *Liska Tiboron* kívül szinte senki, kivált az első nyilvánosságban: a tervező már a *Robinsonénál* alig bonyolultabb gazdaságban sem képes arra, hogy egyértelműen rangsorolja a szükségleteket, előre összegezze a preferenciákat. Ő maga is a tervezési folyamat része, alulinformált, önérdekű szereplő, nem pedig valami éteri képződmény. Ergo (ezt már a sorok között olvasó teszi hozzá), a kommunizmus ökonómiája *logikailag* nem lehetséges, felejtjük hát el. Ami nem zárja ki persze, hogy mindenféle kommunizmusok (köztük tervutasításosak is) ne burjánozzanak imitt-amott a maguk lehetetlen állapotában darab ideig. Jobb azonban – sejteti a szerző –, ha tudjuk, amennyiben egyszer már elkezdtek burjánozni, úgy igen nehéz őket visszanyesegetni. Értsd: ha az embernek nincs türelme kivárni, hogy azok saját életterüket kiszipolyozva, maguktól pusztuljanak el, esetleg évtizedek (évszázadok?) elteltével.

Magatartás-elmélet?

Ez lenne az az óriási felfedezés, amelyet az utókor joggal ünnepelhet? Hát, nem éppen. Azt hiszem, a mai olvasónak sokkal inkább arra érdemes figyelnie, ahogy Laci tetemre hívja az „ómechanizmust”, nem is annyira annak alapelveit, mint fontos intézményeinek napi működését. Miközben – angyali trükkkel? – úgy csinál, mintha *Friss Istvánnal* perlekedne, csendben kiegészíti-kiegészíti Kornai János és *Włodzimierz Brus* néhány, akkoriban aranyigazságnak vélt tételét az úgymond klasszikus tervgazdaságról. Az előbbinek hiánymagyarázata, az utóbbinak pedig alig megszelídített *Lange*-modellje serkenti vitára.⁸ Nem cáfol, csak mondja a magát megállíthatatlanul, nincs premissza, ellenhipotézis, igazolás, csupán tények, pontosabban ténytérületek egymás hegyén-hátán. Mégis, ha „szorosán” olvassuk a könyvet, előbb-utóbb legalább két érdekes, mi több, autentikus gondolatmenet bontakozik ki a homályból.

6 Azt hiszem, a *Fejlődés-kitérővel*hez képest tartalmilag ez a nagy különbség. Ami, ha közben nem születik meg

A hiány, illetve BAUER TAMÁS *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok* c. könyve, alighanem jóval kisebb lett volna.

7 BENCE GYÖRGY, KIS JÁNOS ÉS MÁRKUS GYÖRGY: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, 1992.

8 Bauer Tamást és *Soós Károly Attilát* (akinek párhuzamosan készül *Terv, kampány, pénz* c. könyve) békén hagyja, számos jelét adva, hogy egyetért velük.

(1) *Inercia*. Bár a tervgazdaság úgy, ahogy van, menthetetlen mint utópia, de azért el tud működni (Tardos Márton kifejezésével: csoda, de minden reggel újra járnak a villamosok). Kezdeti változata ugyanis sikerrel torlaszolja el a belőle kivezető utakat, és fordítja vissza a rajtuk menekülni próbálókat. Beleivódik az őt meghaladni szándékozó reformokba, és némi áldozat árán, de újraalkotja saját magát. „Magasabb szinten”, akár a korabeli vicc-ben, ahol *Brezsnyev* bozontos szemöldöke idézi fel *Sztálin* bajuszát. „Visszaépül – illetve tulajdonképpen fennmarad” – jegyzi meg Laci szárazon (63. o.), „meglepően életképesnek bizonyul” (21. o.). Nem állítja, hogy például Magyarországon semmi sem történt 1968-ban (ezért mondja, hogy a centralizáltból indirekt lett az irányítás), keserősége nem is a megrekedt változásnak szól, hanem inkább annak, hogy minimális változással is rengeteg időt nyert a Rendszer. Láthatóan megretten annak tehetetlenségi erejétől: nem erőszakszervei vagy ideológiai nehéztüzérsége töltik el szomorúsággal, hanem inkább a hierarchikus berendezkedését átható, tetetlen hatalom. Illetve, annak jelentékeny legitimitása. Amikor jobb híján az alul lévők is akarják saját függőségüket, amikor elvárásokkal („kevesebb, mint a »parancs«, de lényegesen több, mint a »szeretném«” [165. o.] és ilyen-olyan konzultációkkal (pl. tervzsűri) is lehet kormányozni. Amikor se kivonulás, se tiltakozás nincs, csak beletörődő, cinikus hűség, kijátszás, informális csere, köztulajdon örvén elosztott magánhasznok stb. – s mindez egyre inkább intézményesülve, megrögzödve.

Nincs szüksége arra, hogy politikai összeesküvéssel magyarázza az általa recentralizációnak nevezett visszakanyarodásokat (pontosabban: el-nem-kanyarodásokat), elemzését valószínűleg cenzúra híján sem uralnák démoni szereplők, adott esetben: biszkuk, gáspárok, komócsinok. Totalitárius helyett oligarchikus-tekintélyuralmi modell lebeg a szeme előtt, amelyben a „főgonoszok” sem szabadok (csak „még egyenlőbbek”), igaz, nem is kell folyton-folyvást beavatkozniuk, elég, ha időről időre jelzik, hogy vannak. Ábrázolásában az egész egy nagy *muddling-through*, temérdek nem szándékolt következménnyel, spontaneitással, ma már úgy mondanánk: (terelgetett, ellenőrzött) útfüggőséggel. Az effajta érvelésbe nem illik a szociológiailag steril, mindentudó, mindenható központ naiv-elfogult feltevése, amelyet Lange nyomán Brus erőltetett, oly gyakori ugyanis a tervgazdaságban – mai nyelven – a járadékvadászat, a potyautazás, a morális kockázat és a kontraszelekció mind az irányítók, mind az irányítottak oldalán. Ha e nyelvet nem használja is a szerző, azt azonban jól ismeri, hogyan gondolkodnak és viselkednek e felek a mindennapokban. „Az elmúlt években igen sok vállalati tanulmány készült – mondja. – Ezek alapot adnak arra, hogy a vállalatok nézőpontjából megismerhessük a jelenlegi gazdaságirányítási rendszer természetét. Sokkal kevésbé kidolgozott viszont a ,másik térfélen’ állók, az irányító apparátusok viselkedése. (...) Tekintettel arra, hogy tíz éven keresztül közvetlenül részt vettem az államapparátusi döntés-előkészítő munkában, ismereteim erre az élményanyagra épülnek, (...) én elsősorban a gazdaság irányítóinak szemszögéből próbálok elemezni.” (22–23. o.) Magyarul, a könyv magatartási szabályokat keres. A kormányzat berkeiben (is).

(2) *Az alku szociológiája*. A *Rendszerünk* súlyosan reményvesztett alkotás, az „ez már a mi életünkben így marad” belátásának komor lenyomata. Ezért tudja benne Laci végre tisztá fejjelel átgondolni, amit már a *Fejlődés – kitérővel*ben is lehetett/kellett volna (csak ott még eltöltötte a tevékeny reformer „aj, elvették a játékmat” indulata), jelesül, hogy honnan is ez a tehetetlenségi erő, honnan a tervgazdaság mozdíthatatlansága. Mi újat mond hát a „kályháról”, ahonnan elemzését indítja? A hierarchikus függőség az alapfogalom, amelyhez mindun-

talan visszatér, igaz, nem a coase-i/williamsoni értelemben vizsgálva, hogy a tulajdonjogok és tranzakciós költségek eloszlása mikor ad esélyt a hierarchiának a piaccal szemben. (Nota bene, *Oliver Williamson Markets and Hierarchies* című könyve ekkor már tíz éve olvasható volt, és – tanúsíthatom – nem egy magyar reformközgazdász tudott a létezéséről.)

Laci az „új-intézményi” érvelés helyett primér gazdaságszociológiai okfejtésbe fog, a függést, pontosabban a függőségen belüli alkut próbálja definiálni, méghozzá tapasztalati úton. Minek racionális választásokkal bajmólnodni – gondolja –, amikor semmi sem mérhető: se költség, se haszon, se a vállalaté, se másé. Valahogy mégis döntenek a gazdasági szereplők – vethetnénk ellene. Szó se róla, pazarolnak féktelenül, de talán vannak bizonyos – meglehet, első pillantásra gazdaságon kívülinek tetsző – céljaik (presztízs, befolyás, nyugalom, önbecsülés stb.), amelyeket minél kevesebb ráfordítással szeretnének elérni. Vagy ez sem izgatná őket különösebben? Laci egyszerűen nem így kérdez. A „lehetséges-e a szocialista kalkuláció?” mindent lefedő kérdése alatti szubsztantív közgazdasági problémák végső soron hidegen hagyják. Helyettük a hajlam és a rutin, az izoláció és az alkalmazkodás, a gyanakvás és a konformizmus fogalmára összpontosít, hogy ábrázolni tudja a függőség kultúráját. Mint mondja, „*ez talán a hagyományos tervgazdálkodás legsúlyosabb, legnehezebben túlaladható öröksége.*” (68. o.) A próféta szólott belőle.

Amikor azon morfondírozik, hogy a vertikális függőségeket miért nem képesek felváltani a horizontálisak, beleütközik a „kollektív cselekvés” problémájába is, abba, hogy az egymástól elszigetelt alárendelteknek (ezek nála elsősorban a vállalatok) alig van módjuk a koalíciókötésre, a közös fellépésre, s ha valamitől, akkor ettől tényleg nagyon félnek a fölérendeltek. Nincs, talán nem is lehet reformmozgalom („aktív társadalmi bázis” – jaj – [13. o.]), egyéni boldogulás van, kijárási és kijárási, szolidaritáshiány, a normatív szabályozás állandó szétcincálása alulról és fölülről, szüntelen beavatkozás, folyamatos korrekció. Úgy rossz az egész, ahogy van – sejteti egy bizarr képzavar segítségével: „*bűvös körök alakulnak ki, amelyekből a kilépés csak a mellény újragombolásával lehetséges*” (18. o.). Ámbátor azzal se – teszi hozzá rögtön –, ha újragomboláson a szabályozók időnkénti újrakalibrálását értjük. Az „*újra és újra fölülről elinduló kampányok*” helyett „*öngerjesztő, evolutív folyamatokat*” szeretne látni (27. o.). Hátha egy lehetnényt mindig ésszerűbbé válik a Rendszer, így – paradox módon – egyszer csak talán szétrohad.

Addig viszont lemondóan tudósít a „*tervgazdasági hajlamok*” megcsontosodásáról, vissza-visszatérő törekvésekről a piac kiiktatására, a naturális számbavételre, a rögeszmés növekedésre, a központosításra, a beavatkozások eszkalációjára és az önellátásra. Érdekes, hogy a gazdaság hajlandóságát a hiány újratermelésére mindössze *en passant* említi (46. o.), Kornaival úgy vitatkozik, hogy alig szól hozzá. Szépen megkerüli inkább, és tovább lép.⁹ Kornai köpenyéből bújjik ki, mint oly sokan Kelet-Európában, de ő valóban kibújjik belőle. Hisz Laci minden egyes mondatából süt, hogy mindaz és csak az érdekli, amiről láthatatlan vitapartnerre szörmentén nyilatkozik (ha egyáltalán) *A hiányban*, röviden az, hogy végső soron mitől is lesz puha a költségvetési korlát. A paternalizmus lágy fogalma nem elégíti ki. Izgatja, hogy ki is az a „páter” (pontosabban, kik azok a páterek), és miként szoktak döntenek, de betart egy szabályt, amely a hetvenes években az MTA Közgazdaságtudományi Intézetben így hangzott: „*Minisztériumi szint felett csak Friss elvtárs kutathat.*”

9 Mindössze egyszer akaszt tengelyt vele, amikor – szerintem helyesen – kétségbe vonja, hogy a vállalati vezetők munkakörrel való azonosulása fontos motívuma lenne a hiány létrejöttének (57–58. o.).

Laci nem hirdeti, de minden erejével azon van, hogy folytassa Kornainak *A túlzott központosítással* megkezdett, majd félbehagyott kutatási programját, és végre modellezze (verbálisan persze) a tervalkut, majd a szabályozóalkut is. „Örült rendszer, de van benne beszéd” lehetne a mottója, amikor a szerző a meghirdetett átfogó tervek helyett a néhány volumencélra és a szokásos paraméterekre hagyatkozó, primitív tervezési eljárásokat, illetve a szeszélyes, egyedi beavatkozásokat veszi sorra, az ünnevelt *ex-ante* elhatározásokat elhomályosító, sok-sok kisstílusú *ex-post* döntést. „Maga a tervezés is sajátos *ex-post* önszabályozó mechanizmus”, „tulajdonképpen (...) magatartási szabályok kialakítása” – vonja le a végkövetkeztetést (54, 56. o.) Mely szabályokra gondol? Becsülettel felsorolja őket, még ha az olvasónak úgy kell összeszededgetnie is némelyiküket a könyv eldugott sarkaiból. Még ha a szabályozóalkuban meséli el is a tervalkut.

Tehát: irányító (I) és vállalat (V) feszülnek egymásnak. Az előbbi nem a közjó bajnoka, s rosszul teszi, ha az utóbbit „*a felsőbb szintű érdekek mindig alárendelő, az utasításokat mindig fegyelmezetten, de mégis kezdeményezően végrehajtó, erőfeszítéseit maximálisra fokozó, kissé sovány, de lelkes és mindig éber aszkéták gyülekezetének*” hiszi (75. o.). (I) azzal kezdi a tervezést/szabályozást, hogy föléll, (V) pedig alá, tapogatóznak egy sort, egyik se tudja igazán, mit tud/akar a másik, mindkettő tart az alku megakadásától, egy idő után – hatalmas különbségek ide vagy oda – lassan közelednek egymáshoz a licitek, a felek elkezdnek biztonságra játszani. Közben persze sugalmaznak ezt-azt, alaposan félreinformálják egymást, próbálnak szövetségeseket keresni, zsarolni, szimulálni és disszimulálni szorgalmasan, szívességeket cseréberélnek, a tárgyalást időnként párbajjá hevítik, majd visszakoznak, és elteszik a fegyvereket – róka fogta csuka. De kész a terv, papíron legalábbis. Benne a „névre szóló” szabályozók: majdhogynem lebontott tervutasítások. Ám ez csak a kezdet.

A tervcél (szabályozót) érvényesíteni is illik, így jön a húzd meg-ereszd meg, a temérdek korrekció menet közben, új prioritások, új kivételek, az alku nem áll le. Ha (V)-nek eddig még nem sikerült volna, ideje lassan „jó kivétellé” válnia, (I)-nek pedig elemi érdeke, hogy ne legyen mindenki ilyen. Nincs, aki ne szegne szabályt, s ezt hallgatólagosan tudomásul veszi az összes szereplő. Előbb-utóbb elkerülhetetlenül jönnek a bajok, nem teljesülnek az előirányzatok, besülnek a szabályozók, osztozni kell a kudarcon, persze csak akkor, ha már nem lehet elmismásolni azt. Beköszönt a felelősségáthárítódsi, majd (I) kampányokat indít, részcélokat erőltet, ellátási felelősségeket jelöl ki, (V) megadja a császárnak, ami a császáré, esetleg megmakacsolja magát, sündisznóállásba vonul... – nem folytatom. „*Mindebből – vonja le a következtetést Laci – egy óvatos, passzív, a jelentős változásokat elkerülő, folyamatosan belső tartalékokat képező – majd az elvárások szigorodásakor ezeket részlegesen felélő – , a változékonny elvárásokhoz igazodást szüntelül bizonygató magatartásforma adódik.*” (353. o.) Halvány reménysugár – az alku szabályai idővel valamelyest stabilizálódnak, a hierarchikus kontrollból részint önkontroll lesz, a horizontális alkuk gyakran beépülnek a vertikálisakba, a kényszerből pedig nemegyszer kölcsönös előnyszerzés, mi több, korrupció kerekedik. Kicsit piaciabb, lazább, több csatornás lesz az egyezkedés – a szerző mégse boldog.

„A rendszerváltás áldozata”

Íme a tervgazdaság magatartás-elméletének néhány fő darabja, igaz, kissé durva megmunkálásban. Könnyű lenne utólag Laci szemére hányni, miért nem csiszolta őket finomabbra. Szerintem csiszolt ő szorgalmasan, máson se járt az esze (nem a *Sitzfleisch* hiányzott nála, és korántsem foglalta le minden idejét a reformcsinálás), ám az általa választott tudományos technológia nem engedett többet. Ekkorra már nem Laci érvelése volt slapos, inkább kutatási programja maradt az. Sokan küszködtek/küszködtünk hasonló programokkal akkoriban. A már-már antropológiába hajló, szociológiai megközelítés rengeteg mindent beárnyékkolt, amit épp okosan (tehát nem neofita göggel) választott, formális modellek segítségével lehetett volna megvilágítani. A tervgazdaság fontos logikai összefüggései maradtak így homályban. Mindmáig, talán örökre. Nem beszélve a „mi mennyi”-ről: a mértékekről és arányokról. *Ezeket* tényleg elvitte az ördög – igaza van az internetes hozzászólónak. Az alkuk főszereplői jórészt eltávoztak, és velük tartottak sajátos alkustratégiáik és játéktílusuk is. Az a kevés pedig, amit a papír őriz, ma a levéltárakban porlad (amennyiben valaha eljutott oda).

Holott hősiünk ugyanezzel az erővel meg is dicsőülhetett volna, ha... Ha még néhány évig nem dől össze a Rendszer, biztos akad egy-két fiatal a környezetében, akik – járatosak lévén az új-institucionalista elméletekben – lefordították volna Laci gondolatait a modern közgazdaságtan nyelvére. E művelet valószínűleg nem érvénytelenítette volna a verbális elemzés eredményeit, inkább megrostálta, kiegészítette és részint átértelmezte volna azokat. Így talán ma az „Antal-effektust” tanítanák a világ nagy egyetemén, amely mondjuk az általa felskiccelt szabályozólebontás játékelméleti vizsgálatából nőtt volna ki. Lelki szemimmal cikkcímet látok az *American Economic Review* egyik 1992-es¹⁰ számában: Antal László et al., *Two-Person Bargaining Games in the Planning Jury. The Hungarian Case*. A modellek feltöltésével nem lett volna gond. Laci imádta a statisztikákat, és mint az államtitkok világába bejáratos tanácsadónak, a körülményekhez képest mindig kiváló adatai voltak. Ezeket szívesen fogadtuk tőle, a hozzájuk fűzött eszes magyarázatokkal egyetemben. Jókat beszélgettünk.

Majd ki-ki visszaült saját vesszőparipájára.

10 Ekkorra már Laci nyakig ül a transzformáció napi elemzésében és tervezgetésében. Az elmúlt két évtized mégsem írható le az ő esetében a „reformerből transzformer” szójátékával. Ő ugyanis váltani tud, megírja a *Fenntartható-e a fenntartható növekedés?* című könyvét, melyben elmozdul a formális modellalkotás felé, fejrest ugrik az átmenet nemzetközi irodalmába, miközben megőrzi érzékenységét a kelet-európai valóság bonyodalmai iránt. 2004-ben jelenteti meg a kötetet. 2014-re vártam tőle a reform és a transzformáció szintézisét...